

PAPER DETAILS

TITLE: POSTMODERN SANATTA ESER VE KAVRAM BİLESENLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME

AUTHORS: Muteber BURUNSUZ

PAGES: 100-120

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1117026>

POSTMODERN SANATTA ESER VE KAVRAM BİLEŞENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE WORK AND CONCEPT COMPONENTS IN POSTMODERN ART

Dr. Öğr. Üyesi Muteber BURUNSUZ*

*Hitit Üniversitesi Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü,
muteberburunsuz@hitit.edu.tr, ORCID 0000-0002-8987-0058

ÖZ

Modernizm, endüstriyel değişimler, makineleşme, teknolojinin hızla gelişimi ve tüketim kültürü aracılığıyla, sanatın malzemesini ve konusunu zaman içerisinde değiştirmiştir. 1980’li yıllarda ortaya çıkan postmodernizm kavramı mimaride başlayarak, diğer sanat alanlarına doğru yayılmıştır. Birçok postmodernist sanatçı; eserlerinde farklı sanat alanlarını, sanat alanlarının farklı bileşenlerini bir araya getirerek çoğulcu anlayışlar ortaya koymaktadır. Bu noktada resim, heykel, enstalasyon, fotoğraf, kavramsal sanat anlayışlarının birlikteliğiyle disiplinlerarası bir anlayış söz konusudur. Postmodernizmin zemininin oluşmasını sağlayan üsluplar arasında pop art, minimal sanat, fluxus, art povera, kavramsal sanat akım ve hareketlerini görmek mümkündür. Postmodernizm modernizmi eleştirdiği süreçte, eklektisizm, alıntılama, çok anlamlılık ve muğlak olma kavramlarını ortaya koymaktadır. Kesin ve sınırlı ilkelerden uzaklaşan postmodernizm, klasik olan sanat uygulamalarının yanı sıra fotoğraf, kolaj, pastiş, parodi, asamblaj, mulaj uygulamalarına da yer vermektedir. Temsilci sanatçılarından Cindy Sherman ve Barbara Kruger eserlerinde fotoğraf ve dijital uygulamalarıyla öne çıkarken, Sherrie Levine, Jeff Koons ve Damien Hirst heykel ve enstalasyonlara yer vermektedir. Postmodern sanat süreci sanatın nesnesinin kavramlar aracılığıyla değişimi, hazır gösteri temsillerinin yoğun şekilde kullanımı ve kitsch’in sanat ortamına girmesiyle sonuçlanmıştır. Sanatçılar yaşadıkları toplumda bulundukları mekânla ilişkilendirdikleri toplumsal, kültürel değişimler aracılığıyla, postmodern kavram ilişkilerini çözümleyerek sanata ve sanat eserlerine eleştirel bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Postmodern sanat hızlı üretim şekliyle, hazır nesnelerin ortaya koyulmasıyla, üslup çeşitliliğinin var olduğu çoğulluk ilkesiyle geçmişe atıfta bulunurken, bugünün sanatına da eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırmada ilgili literatür betimsel-survey tarama yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma postmodernizm olgusu, postmodernist sanat süreci, üslup çeşitliliği ve sanatçı eser incelemeleri ile sınırlandırılmıştır. Postmodernizmde gündeme gelen tüketim, cinsiyet ve etnisite kavramlarının sanat eserleri aracılığıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm, Postmodern Sanat, Modernizm, Yeni Kavramsalcılık, Eklektisizm.

ABSTRACT

Modernism has changed the material and subject of art over time through industrial changes, mechanization, rapid development of technology and consumer culture. The concept of postmodernism, which emerged in the 1980s, started in architecture and spread to other fields of art. Many postmodernist artists; in his works, he brings pluralistic insights by combining different art fields and different components of art fields. At this point, there is an interdisciplinary understanding with the combination of painting, sculpture, installation, photography, conceptual art. It is possible to see pop art, minimal art, fluxus, art povera, conceptual art movements and movements among the styles that provide the ground of postmodernism. In the process of postmodernism criticizing modernism, eclecticism reveals the concepts of quoting, polysemy and ambiguity. Distant from strict and limited principles, postmodernism includes classical art practices, as well as photography, collage, pastiche, parody, assembly and moulage applications. Representative artists Cindy Sherman and Barbara Kruger stand out with their photography and digital applications in their works, while Sherrie Levine, Jeff Koons and Damien Hirst feature sculptures and installations. The postmodern art process resulted in the change of the object of art through concepts, intensive use of ready-made performances, and kitsch entering the art scene. The artists have taken a critical approach to art and works of art, by analyzing the postmodern conceptual relations, through the social and cultural changes they associate with the place they live in. While postmodern art refers to the past with its fast production style, the presentation of ready-made objects, the plurality principle in which style diversity exists, it also offers a critical perspective to today's art. In the study, the related literature was examined by descriptive-survey scanning method. The research is limited to the phenomenon of postmodernism, the postmodernist art process, stylistic diversity and artist works. It is aimed to evaluate the concepts of consumption, gender and ethnicity, which came to the fore in postmodernism, through works of art.

Keywords: Postmodernism, Postmodern Art, Modernism, New Conceptualism, Eclecticism.

1. GİRİŞ

1980’li yıllarda sanatın nesnesi, estetik kriterleri farklılaşmaya başlamış sanatın ilkeleri sorgulanır hale gelmiştir. Felsefe, edebiyat ve plastik sanatlara kadar uzanan toplumsal, kültürel değişim, bütüncül sanat anlayışını getirmiştir. Disipliner ve bütüncül sanat noktasında tek bir üslup ya da hareketle karşılaşmamaktadır. Başlangıçta moderniteye tepki olarak doğan postmodernizm içeriğine bakıldığında modernizmden ve onun beraberinde getirdiklerinden sıkça faydalanmaktadır. Mimaride de klasik parçaların modern parçalarla bir araya gelebildiği eklektik bir bakış açısı sunmaktadır. Öte yandan postmodernizmin yoğun etkileşim içinde olduğu ve ana merkeze oturttuğu sanat akımlarından birisi Pop Arttır. Diğer sanat üslupları arasında soyut dışavurumculuğu, minimalizmi, kavramsal sanatı ve fotogerçekçiliği bir arada görebiliriz. Tarih ve geçmişin yeniden sorgulandığı bu dönemde, sanatla birlikte toplum da değişmekte, toplum üretici konumdan tüketici konumuna geçmektedir. Postmodernizm ise moderniteye karşı eleştirel bir yaklaşım sürdürmektedir. Teknolojinin ve değişen yaşamın döngüsünde bireyin kimliği, cinsiyeti ve iletişimin yeniden sorgulanması, tüketim ve modernite kavramlarının da yeniden anlamlandırılmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda Pooke ve Whitnam’ın belirttiği gibi: Postmodernizm, sanat yapmak ve sanatı tanımlamakla ilgili eski anlayışları sorgulamasının yanı sıra cinsiyet, politika ve etnisite konularını da sorgulamıştır. Kolonicilik sonrası dünyada, sanat ve genel olarak estetiğin alanı gelişmiş ya da “ilk dünya” ile sınırlı olmaktan çıkmış, artık küresel faaliyetler olarak algılanmaya başlamıştır (Pooke ve Whitnam, 2011, s.123).

Postmodernizm kavramı içerisinde, modernizmin beraberinde getirdiği popülerite ve tüketim kavramlarına eleştirel bir bakış söz konusudur. Hızla yükselen binalar, değişen koşul ve şartlar, teknolojinin hızla değişimini sorgulayan sanatçılar eserleri ve malzemelerini de değişen zamana göre uyarlamışlardır. Söz konusu olan değişim; modernizmin kendi argümanlarını da beraberinde getirmektedir. Belirli boyut ve malzemelerle oluşturulan eserler, galeri ve müzelerin de dışına açılmıştır. Sanatın boyut değiştirdiği artık başka bir uzamda görüldüğü de gözlemlenmektedir.

Tüketimci bakış açısı, hızlı üretim tekniklerinin çoğalması modern insanın sanat anlayışını ve sanata bakış açısını da değiştirmektedir. Zaman içerisinde teknolojinin gelişimiyle modern sanatın şekillenmesi de farklılaşmaktadır. Hızla çoğaltmaya yönelik olan teknikler, var olan hazır yapım nesneleri sanatın da daha çabuk üretilerek kavramsal açıdan

yoğunlaşmasına olanak sağlamaktadır. Teknik kısımlarında geleneksel üretim biçimleri yerini teknolojinin de katkı sağladığı olanaklara bırakarak sanatın oluşma biçiminin de değişimine ön ayak olmaktadır. Popüler kültürün ikonlarından Andy Warhol fabrika adını verdiği stüdyosunda serigrafi makineleriyle seri baskılar üretiminde bulunmuştur. Modern insanın gündelik yaşamda sıkça karşılaştığı imgeler hızla çoğaltılarak sanatsal algı ve biçimlerle daha sık karşılaşmamıza ve sanatın kavramlarını sorgulamamıza neden olmaktadır. Sınıflararası ayrımlar ortadan kalkarak sanatın belirli bir kitleye hitap etmesi yerine toplumun bütün bireylerini içine alan çoğulcu bir anlayış söz konusudur. Gündelik nesneler ve ünlü olan insan portreleri de sıkça çoğaltılarak bireyin yeniden karşılaşmasına ve sorgulamasına olanak tanıyarak yüceleştirme kavramına da ironik bir göndermede bulunmaktadır. İşte bu noktada Pop Art ve Postmodernizm aynı düşüncede buluşmaktadır. Postmodernist sanat Pop Art'ta olduğu gibi üretme biçimi açısından hızlı teknikleri kullanmaktadır. Özellikle fotoğraf sanatı postmodernist eserlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Fotoğrafın postmodernist sanat eserinde sıkça kullanılmasının nedeni; teknolojinin gelişimi ile yaygınlaşması ve tekrar tekrar kullanıma uygun olmasıdır. Yeniden üretimlerin çoğalmasına olanak sağlayan fotoğraflar aracılığıyla postmodernist eserlerde farklı kodlar, anlamlar ve metinsel ilişkilerle karşılaşmaktadır. Fotoğrafın içeriğinden çok, bütününde nasıl oluştuğu ve vurgulandığı önem kazanmaktadır. Özellikle postmodernist sanatçılar kendine mal etme eylemiyle fotoğrafları çoğaltarak, kendi gerçekliklerinden sıyrılmalarını ve yeni bir kurgusal yapılanma içerisinde yer almalarını sağlamaktadır.

Postmodernizmi modernizmden ayırmak aslında hiç de kolay değildir. Bunun sebebi modern hareketlerin ancak 1950'li yıllarda yani postmodern hareketlerin başlama sinyallerinin görüldüğü yıllarda akademik kurumsallık kazanmasıdır. Yani modernizmle ilişkilendirilmesinde ifadesi güç bir durum yaşanır. Her şeye rağmen postmodernizm bir isyan olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle; bu isyan modernizmin eleştirel olgunluk kazanmasıdır (Aksakal, 2017, s.184).

Sanat alanında modernizm akımlarla başladı. Modern sanat akımlarının malzemesi de sürekli değişen toplum ve toplumun koşullarına göre farklılık göstermektedir. Akımların modern olarak algılanabilmesi, öncü sayılabilmesi ise bir önceki akımın değişmesi yenilenmesiyle mümkün olmaktadır. Akımların birisi diğerini modern kılmaktadır. Değişen zamanın koşullarına göre her dönem kendi içeriğini ve ifade koşullarını oluşturmaktadır.

Zamanın tanıdığı olan sanatçı geçmişi özümseyerek, geçmişten beslenerek bir devamlılık oluşturmaktadır. Öte yandan postmodernist eserler bağlamında süreklilik ilkesi mevcuttur. Var olan birikimler geçmişin getirdikleriyle eserlerde açığa çıkmaktadır. Mimaride bu durum özellikle eklektisizm kavramıyla kendini göstermektedir. Klasik olan öğeler modern bir yapıya entegre olabilmektedir. Derinliği olmayan resimler karmaşıklığın ve olasılıkların arasında yeni bir düzen oluşturabilmekte, farklı sanat uygulamaları iç içe geçmektedir. Özellikle eklektizm, pastiş ve alıntılama kavramları, postmodernist kavramlar arasında yerini almaktadır.

Cevizci eklektizmin tanımını şu şekilde açıklamaktadır: “Mutlak olarak doğru olana erişmenin imkânsız olduğu düşüncesiyle, mevcut ya da bilinen inançları, en yüksek derecede muhtemel olana ulaşabilmek amacıyla, derleme tutumu”(Cevizci, 2003, s.131). Sözen ve Tanyeli ise pastiş kavramının tanımını şu şekilde belirtmektedir: “Çeşitli kökenlerden gelen parçaların, ya aynen ya da kopya edilerek kullanılıp bir bütün içinde eritmeksizin, özgün bir sanat ürünü oluşturmadan bir araya getirilmeleri” (Sözen ve Tanyeli, 2001, s.187).

Postmodernist eserler içerik bakımından daha organik bir yapıya sahip olmaktadır. Eserlerde kolaj ve fotoğraflara sıkça başvurulmaktadır. Derinlik algısının yok olduğu eserler belirli kavramları irdelleyerek her türlü malzeme aracılığıyla daha hızlı gelişmektedir. Modernizm karşıtı postmodernizm; modern sanat akım ve üsluplarından faydalanarak, hem geçmişle beslenmekte, hem de modernizmi eleştirmektedir.

Postmodernizmin tam olarak ne olduğu hakkında sınırlı bir uzlaşma söz konusu olsa da, en azından sanatla ilgili olarak bazı karakteristiklerinin savaş sonrası on yıllara, 1960’lar ve 1970’lere dek izinin süreceği söylenebilir. Ancak bazı eleştirmenler, Postmodernizmin kaynağını çok daha gerilere götürür ve Fransız sanatçı Marchel Duchamp’ın hazır nesneleri ile herşeyi kültürel değer olarak görebilen tutumunu – Postmoderniteyi karakterize eden tutumu-net bir biçimde ortaya koyduğunu söyler. Bunların en önemlisi, 1917’de Fountain adıyla sergilenen bir pisuvardır. Yine de Postmodernizmin 1960’lar ve 1970’lerde dünyamızı kökten dönüştüren daha büyük değişimlerden kaynaklandığı genel bir kabul görür (Pooke ve Whitnam, 2011, s.100).

Ne geçmişe ne geleceğe bağlı olan postmodernizm, bir akım veya hareket olarak tanımlanmamaktadır. Farklılıklar bir arada çeşitlendirilip çoğaltılarak bütünü algılandığı daha grift olan bir yapı oluşturmaktadır. Sanatın günümüz sanatına entegre oluşuyla birlikte

sergileme teknikleri de zamanla değişime ayak uydurarak, sergileme mekânlarının tanımını da farklılaştırmaktadır. Kavramsal sanatın yeniden gündeme gelerek hazır nesnelerle dili sorgulayan metinselliği; nesnelerin var oluşuna yeni anlamlar eklenerek kavramları işaret ediyor olması, hazır olan sanat nesnelerini iyiden iyiye kafaların karıştığı bir yaşama dönüştürmektedir. Sanatın nesnesinin farklılaşıyor olması, her türden malzeme ve performans, dijital üretimlerin güncel sanat içinde yer alıyor olması, neyin sanat olup neyin sanat olmadığı konusunda belirsizlikler yaşanmasına da imkân vermektedir.

Modernist ya da postmodernist tutum bu oluşumların yöntembilimiyle ilgili bir sorundur. Fakat yüklenmiş oldukları ve içerdikleri çok daha geniş anlamlar ve kapsamlar nedeniyle elbette modernizmin çağdaş sanatı şu ya da bu doğrultuda etkilediğinden söz edilebilir. Fakat bu çağdaş sanatın mutlaka modernist ya da postmodernist bir önbelirlenmeyle ele alınması gerektiğini söylemek değildir (Kahraman, 2005, s.189).

Postmodernizm modernizmin bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernizmin ilkelerini günyüzüne çıkaran postmodernizm tüketimi ve teknolojiyi de eleştirerek, toplumsal değerlerin ve pratiklerin de yeniden anlamlandırılmasını sağlamaktadır. Değişen değerler ve pratikler her alana yansiyarak üretimin farklılaştığı bütünsel bir anlayışın oluşmasına olanak vermektedir.

2. ÜRETİM ŞEKİL VE YÖNTEMLERİYLE POSTMODERN SANAT

Postmodern dönemde yeni bir dil anlayışı oluşturabilmek önemlidir. Bu dönemde sınırsız malzeme anlayışı hakim olurken bilindik kurallar alt-üst edilmektedir. Pop Art, kavramsal sanat, arte povera, süreç sanatı, fluxus, beden sanatı ve yeni kavramsalılık postmodernizmin içindedir. Cinsiyet ayrımcılığı, medya eleştirisi yoğun bir biçimde dikkat çeken konular arasındadır. Görünende uyumun aranmadığı kuralların yıkıldığı, belirsizliğin ön planda olduğu, çoğaltma ve çoğalmaya uygun olan eserler karşımıza çıkmaktadır.

Andy Warhol, Roy Lichtenstein ve daha yakın zamanda Jeff Koons eserlerinde karşılaştığımız imgeler popüleriteyi, kültüralizmi ve tüketimi sorgulayarak yeniden şekillenen, hızla çoğaltımın ve sürekliliğin egemen olduğu eleştirel bakış açısı sunan eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Baudrillard'ın alışlagelmiş sanat eserleri ile postmodernist izler taşıyan eserleri sorgulayan görüşünü Pook ve Whitnam şu şekilde belirtmektedir:

Baudrillard'ın bazı görüşleri Andy Warhol, Roy Lichtenstein ve daha yakın zamanda Jeff Koons gibi sanatçıların eserlerinde karşımıza çıkar. Bu isimlerin hepsi, gündelik tüketim

nesnelerinin dünyasından bir eşyayı kullanan sanat kavramını doğrudan yansıtan imajlar üretmiştir. Bu imajlar diğer imajların parodisini, taklidini yapar veya ironik olarak onlara göndermede bulunur ve sürekli olarak yeniden dönüşen ve yeniden şekillenen Postmodern kültürün belirtisi olarak görülür (Pooke ve Whitnam, 2011, s.103).

Andy Warhol, Joseph Beuys, Joseph Kosuth, Robert Rauschenberg kavramsal ve iddialı olan eserleriyle, toplumun belirli bir kesimine değil de bütününe hitap eden eserler ortaya koymuşlardır. Kavram içerikli, hızlı üretilen toplumun tümüne sunulan eserler, sadece sanatın malzemesi ve nesnesi yönünden değil, hitap ettiği kitle açısından da farklılıklar göstermektedir.

Postmodernizmi çözümleyebilmek kitle kültürünü incelemekle mümkündür. Kuralsızlıkların benimsendiği sanat ortamında, geçmişe de atıf söz konusudur. Postmodernist Sanat popüler kültür ile iç içe geçmiş bir sanattır. Postmodernist teoriyle birlikte, kavramsal sanatın da tekrar gündeme geldiğini görmek mümkündür. Yeni kavramsal sanatçıları arasında Sherrie Levine, Mike Bidlo, Glenn Brown, Ciny Sherman, Barbara Kruger, Richard Prince'ı sayabiliriz. Sanatçıların eser ve üsluplarındaki değişimleri Antmen şu şekilde belirtmektedir:

Kitle iletişim araçlarının pompaladığı yapay arzuların büyüüne kapılan bireyin tükettikçe yaşadığı yapay mutluluksa, gerçekte yaşadığı yabancılaşma ve sıkıntıyı örten bir yanılsama olarak nitelendirilmiştir. Debord ve Sitüasyonistler 1980'lerin yeni kavramsal sanatçılarından çok önce, "gösteri"yi görünür kılmakta sanatın işlevsel olabileceğine inanmakla birlikte, zaman içinde sanatın her koşulda bir tüketim nesnesine dönüşümüne de tanıklık etmişlerdir (Antmen, 2008, s.278).

Postmodernizmde açık açık belirli bir üslup veya akımla karşılaşmamaktadır. Öte yandan postmodernizmde hazır nesneler, hızlı üretim teknikleri, kolaj, pastiş, parodi, asamblaj, mulaj, enstalasyonlar ve fotoğraf sanatı kullanılarak kendi içinde yeni anlatım şekillerini de geliştirmektedir. Kullanılan nesne ve tekniklerin bütününe bakıldığı vakit, amaç değil sadece toplumsal içeriklerin ortaya çıkışını sağlayan araç oldukları görülmektedir.

Richard Prince; kendine mal etme eylemini diğer postmodern sanatçıları gibi eserlerinde sıkça kullanmaktadır. Çok az değişikliklerle ekleme yaptığı fotoğraflarda, geçmişteki görüntülerin yer aldığı fotoğrafları kullanmaktadır. Orijinal olan eserin oluşumu yerine var olan eser ve görüntülerden yola çıkarak yeniden düzenlemeler yapmaktadır.

Genel anlamda Postmodernizm ve onun çok tanımlı yanı sanatçıların herhangi bir üslup ya da kategori içerisinde değerlendirilmesine olanak vermez. Bir taraftan da kavramsal sanatın nesnesiz eylem ve pratiklerinden farklı olarak yeni kavramsalcı anlayış nesneden yana tavrını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tavır anlamın/hikâyenin önüne geçmemektedir. Dolayısıyla ikincildir, ama yinede nesneyle kurulan bağ oldukça güçlüdür (Bulduk, 2017, s.1943).

Bulduk'un belirttiği gibi postmodernizmde sanatçıların eserlerinde tek bir üslup belirleyiciliğinin olmadığı, farklı ifade geleneklerinin birbiri içerisinde entegre olarak bütüncül bir anlayış noktasına gelindiği izlenilmektedir. Fotoğrafların, nesnelerin ve kavramların var olan gerçekliklerinden sıyrılarak yerini yeni gerçekliklere bıraktıkları görülmektedir. Her bir parça başka bir bütün içerisinde yapısal olarak yer almaktadır.

Eserlerinde kimlik kavramını ele alan Cindy Sherman; toplumsal kodlar aracılığıyla fotoğraflarda oluşan kimlikleri yapı sökümü uğratarak kendine dönen bir bakış açısı sunmaktadır. Toplum içerisindeki kadının statüsünü cinsiyet kavramıyla birlikte irdeleyen fotoğraflarıyla 1980'lerin Amerikan filmlerindeki kadın stereo tiplerini ele alır. Gompertz Sherman'ın eserlerindeki kadın imgelerinin nasıl çeşitlilik gösterdiğini şu şekilde belirtmektedir:

Bilerek karakter değiştirmek konusunda Sherman'a sonsuz özgürlük sunuyordu çünkü izleyicinin ona dair önceden hakim olduğu herhangi bir görüntü veya bilgiye geri dönmesi söz konusu değildi. Sherman'ın bu kelamun sanatı, medya ve şöhretlerin söz konusu bireyin hakiki karakterine dayanmayan ama piyasanın o karaktere dair arzularını dikkate alan kamusal bir imgeyi imal etme ve manipüle etme yordamlarını yansıtıyordu (Gompertz, 2015, s. 298).

Görsel 1: Cindy Sherman, İsimsiz Film Hala #53 Untitled Film Still #53), 1980, Fotoğraf, Kâğıt üzerine gümüş baskı, Görsel: 695 x 970 mm, Yeniden basım 1998, Tate

Eskinin ve yeninin bir arada olması fikri ile yola çıkan postmodernizm; çağdaş sanatın eserleri içerisinde de sanatın temel fikirlerini de özümseyerek içinde barındırır. Bu nedenle fotoğraf sanatı; farklı sanatlarla bir araya gelerek derlemeler, yeniden oluşturmalarla karşımıza çıkarak sanatın üretim şekillerinin çeşitlendiği çoğulcu bir bakış açısı da sunmaktadır. İzleyici de sanat ortamındaki çeşitli bakış açılarını bir arada özümseyerek yadırgamamaktadır.

Postmodern dönemde ortaya çıkan Kavramsal Sanat ve Performans Sanatı gibi sanatsal ifade biçimlerinde fotoğrafın kullanımı hem belgeleme hem de sıradan olanı görünür kılma özellikleri taşımaktadır. Teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan dijitalleşme ise fotoğrafa bilgisayar ve yazılım programları üzerinden yeni bir görme biçimi kazandırmıştır. Dijital ortamda üretilen fotoğraflarda zaman ve mekân belirsizliği, yapaylık, sonsuz tekrar ve üst üste bindirme gibi özellikler görülmektedir (Güray, 2017, s.399).

Güray'ın belirttiği gibi teknolojinin gelişimi her alanda değişimlere olanak sağlamaktadır. Dijital platformda fotoğrafın da yeni teknolojilerle farklı versiyonları çoğaltılarak, aynı eserlerin farklı deneysel yöntemlerle üst üste eklenerek, katmanlı ve çoğulcu bir anlayış oluşmasına neden olmaktadır. Postmodernist sanatçılar teknolojinin olanaklarıyla başka sanat eserlerini çoğaltarak var olan görüntüleri farklı mekân ve kurgularla bir araya getirmektedir.

Amerikalı sanat fotoğrafçısı Cindy Sherman, farklı kostümler ve fotoğraf serileriyle karşımıza çıkmaktadır. “İsimsiz Film Kareleri” serilerinde sanat objesi kendisidir. Toplumdaki kadının statü ve rolleriyle tekrar yüzleşmemizi sağlayan Sherman, izleyiciyi siyah-beyaz fotoğraflarıyla geçmişe tekrar yolculuğa çıkarmaktadır. Stüdyo ortamında çekilen renkli fotoğraf karelerinde ise model ve figürlerin karakterleri farklılaşarak, gündelik hayattaki kadın prototipleri tekrar gün yüzüne çıkmaktadır. Sanatçı kendi kimliğinden sıyrıldığı her bir karede, öteki benine atıfta bulunmaktadır. Öte yandan bir değerlendirme ya da çıkarım yapmamızı sağlayan kareler kadının toplumsal rollerini algıladığımız bir filme de dönüşmektedir.

Sherman 1975-1982 yılları arasında, film karelerinden dergilerin orta sayfalarına ve renk testlerine kadar giden ilk çalışmalarında bakış altındaki özneyi, temellük sanatının diğer erken dönem feminist çalışmalarının da ana konusu olan resim-olarak-özneyi canlandırır. Elbette ki onun öznelere de görür; fakat onlar daha çok bakış tarafından *görülür* zapt edilir. Bu bakış, film karelerinde ve orta sayfalarda izleyicinin bulaştığı başka bir öznenen, bazı ender durumlarda dünyanın görüntüsünden, bazen de içeriden kaynaklanır gibidir (Foster, 2009, s.187).

Fotoğraf Karelerinin içeriklerine konu olan Cindy Sherman, film çekimleri ile yönetmen gibi farklı mekânlarda var olan görüntüleri seriler halinde işlemektedir. Klişe olan toplumsal rollere göndermelerde bulunan Ciny Sherman, bilinen kimliklerin yerine kendi kimliğini de koyarak içerikteki parçaların belirli kodlar ve göndermelerle izleyiciye ulaşmasını da sağlamaktadır. Kültürel ifadeleri açıklayarak eklektik bir anlatım dili de sunmaktadır.

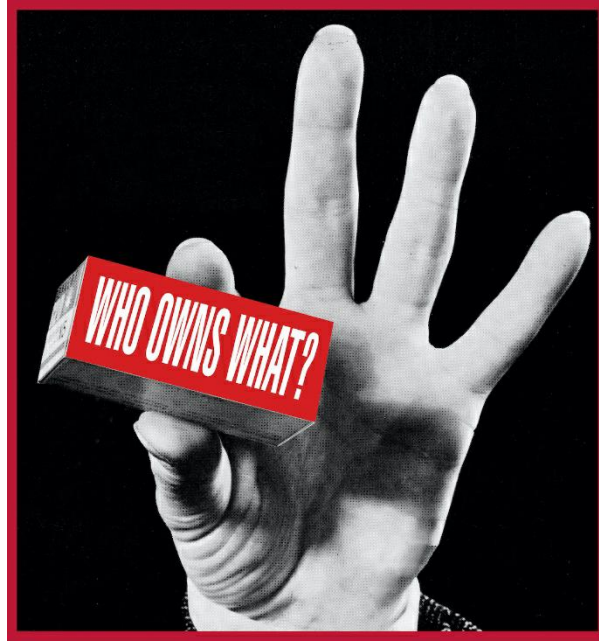
Görsel 2:Cindy Sherman, İsimsiz, #434, 1976

Kolaj ve hazır imgeleri kullanan Barbara Kruger ise, tüketim toplumuna dair mesaj ve kodları daha grafiksel bir zemine oturtmaktadır. Kadını sorgulayan farklı görsel ve imgelerden alınan alıntılar, bir araya getirilerek kendinden müdahalelerle daha iletişimsel yönü güçlü bir afiş havasındadır. İmgelerin alıntılanmasıyla oluşan kompozisyonlarıyla ilgili olarak Gompertz şöyle belirtmektedir:

Kruger bizi içeri çekmek ve agresif satışlar yapan iş dünyasının mağrur diline dahil etmek için kişisel zamirler-ben, biz, sen-kullanır. Mesajlarında ayırt edici kalın harfler kullanarak, çoğu kez düz beyaz arka plan üzerine veya yarı tonda bir görsel üzerine (sıklıkla kırmızı) baskı yaparak işlerine kendi “marka kimliğini” vermişti. Tüketimcilik eleştirisi açıktı; derdi anlaşılmıştı. Ama işte postmodernist Kruger olduğundan işine başka bir sürü gönderme saklamıştı. Kırmızı yazı karakterleri Rodchenko’nun konstrüktivist posterlerine bir selamdı; reklamdan kullanılmış bir imge almak ise Pop Art’ın şanıındandı (Gompertz, 2015, s.304).

Barbara Kruger'ın eserlerinin özünde var olan fotoğraf imgelerinin çoğaltılarak zemin veya fon niteliğinde kullanımı dikkat çekmektedir. Sanatçı bu zeminleri ve fonları yazılı metinlerle bütünleştirmektedir. Kavram-görsel bileşenleri aynı mecralarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Sanatçı genel çıkış noktası olan görsel imgeleri ise dergilerden ve çoğaltılmış fotoğraflardan seçerek kendine mal etmektedir. İşaretler, harfler, baskın renklerle birlikte siyah-beyaz kompozisyonlara dönüşmektedir. Toplumun değişen ve dönüşen beğenileri, yargıları, tüketim kültürü eleştirel bir dil aracılığıyla sorgulanmaktadır.

Görsel 3: Barbara Kruger , “Kim Neye Sahip”

Tüketim eleştirel bir tavırda gelişen üretimleriyle Kruger; fotoğraflarda metinler de kullanmaktadır. Daha slogan şeklinde gelişen metinler, siyah-beyaz kontrastları eşliğinde kırmızı renkle vurgulanmaktadır. Aynı zamanda sade ve çarpıcı anlatım dilini tercih eden sanatçı, izleyiciyle iletişim yanı güçlü olan bir bağ kurmaktadır. Kruger'ın anlatım dili ve anlatım araçlarıyla ilgili Antmen şöyle belirtmektedir; “Barbara Kruger ise, kitle iletişim araçlarının yaymakta olduğu popüler kültürün cinsiyet ayrımcı tavrını yapısöküme uğratmayı amaçlamıştır. Dergilerden, takvimlerden, sağlık/güzellik rehberlerinden seçtiği hazır-imgeleri bunlardan yansıyan mesajlar yerine kendi saptadığı mesajlarla tekrar dolaşıma sokan Kruger, toplumda özellikle kadınların arzularını şekillendiren söylemleri açığa vurmaya amaçlamıştır” (Antmen, 2008, s.279).

Barbara Kruger, sloganlarla bir araya getirmiş olduğu kompozisyonlarında iletişimsel bir dil kullanarak kitle kültürüne de göndermelerde bulunmaktadır. Üst yapıda yer alan imgeler, alt yapıda farklı kodlar barındırmaktadır. Kruger'ın düşüncelerinin gerçekliği toplumun gerçekliği ile yüzleşerek reklam imgeleriyle buluşmaktadır. Bu imgeler Kruger'ın eserlerinde genel aktarımı sağlayan işlevsel bir öge olarak yer almaktadır.

Fotoğraf imgelerine eserlerinde sıkça yer veren Sherrie Levine ise tarihsel öneme sahip olan sanatçı çalışmalarını yeniden gün yüzüne çıkararak yorumlamaktadır. Fotoğraf sanatını kavramsal işlerle buluşturan Sherrie Levine; eserlerinde genellikle Barbara Kruger gibi temsil üzerine odaklanan çalışmalara yönelerek, sahiplik ve anlam kavramlarını incelemektedir. Postmodernizmde karşılaştığımız mal etme eylemini Sherrie Levine eserlerinde sıkça gerçekleştirmektedir. Sanatçı bulunduğu sanat ortamında söylenecek başka sözün ve eylemin kalmadığı düşüncesinden hareketle tekrar eden işleri fotoğraflayarak, kitle iletişim araçlarını da kullanarak farklı imgelere dönüştürmektedir. Yeniden düzenleme ve kompoze etme fikrini, öznel birikim süzgecinden geçirerek geçmişi sorgulamaktadır.

Görsel 4: Sherrie Levine, Çeşme (Marcel Duchamp'tan sonra) , 1991, 66,1 x 36,8 x 35,6 cm. (26 x 14,5 x 14 inç)

Levine'e göre insan ve yaratımları biriciklik ya da üstünlük içermez. Doğadan ve içinde yaşadığımız nesnel gerçeklikten yaptığımız alıntılar vardır sadece. Bu alıntılara yüklenen biriciklik algısı ve sanatsal aura, insanın diğerlerinden farklı ve özel olma arayışının bir sonucudur. Bu anlamda Levine sadece sanatı tanımlayan ve kategorize eden kurumsal yapılara, hiyerarşilere ve sistemlere meydan okumaz, aynı zamanda anlamın ve tarihin yaratımından sorumlu olan mekanizmaları da eleştirir. Bunu yaparken de nesnelerin ve imajların baştan çıkarıcı doğasını irdeleyerek, onların gücünün ve otoritesinin neleri erozyona uğrattığını, yıktığını ya da arttırdığını aynı zamanda da nelere aracılık ettiğini gözler önüne serer (Aral, 2018, s.1964).

Mal etme eyleminde eserlerin oluşum sürecinde yeni bir üretimden değil var olanın yeniden üretiminden söz edilmektedir. Yeniden üretimlerle ve güçlü bir estetik algıyla oluşturulan biçimler kavramlara, toplumsal olaylara, yaşanılanlara da göndermede bulunarak postmodernist sanatçıların eserlerinde eleştirel bir dile dönüşmektedir. Marcel Duchamp'ın "Çeşme" adlı eserinin bir benzerini tekrar sergileyen Levine, taklit içerisinde yapılandırılan estetik kriterlerle medyaya, popüleriteye ve gösteri kültürüne tanıdık imgelerle yeniden katkı sağlamaktadır. Postmodern sanatın çoğulcu anlayışıyla hareket ederek, farklı dönemlerin veya etkilerin tekrar eden bir arada olma fikrinin yeniden üretilerek sunulmasına da neden olmaktadır.

Öte yandan modernizmin izleri ile kavramsal sanatın farklı boyuta taşındığı, anlatım dilinin farklılaştığı 1980'li yıllarda heykelin bilindik kavramlarını alt üst ederek malzemesinin, tekniklerinin çeşitlenmesine de neden olmuştur. Bitkiler, cansız nesneler, farklı teknikler üç boyutlu eserlerde anlam karmaşasının yaşandığı bir dönem oluşturmaktadır. Metal, bronz ve ahşap malzemeler yerini her türlü hazır nesneye, plastik ve fiberglas malzeme çeşitlerine bırakmaktadır. Jeff Koons, Tony Cragg, Anish Kapoor ve Damien Hirst eserleri postmodernist sanatın en güncel örneklerini temsil etmektedir.

Görsel 5: Jeff Koons, “Puppy”, İspanya

Jeff Koons popüler imgelerin farklı boyutlarda farklı malzemelerle birleşimini sağlayarak alışılmışın dışında mekânlarda yer almasını sağlamaktadır. İzleyiciyle iletişimin ön planda olduğu Koons eserleri balonlardan, çiçeklerden, vakumlu süpürgelerden oluşabiliyor. Dev boyutlarda hayvan figürleri veya popüler imgelerle de karşılaşılmaktadır. Jeff Koons’un eserlerinde sıkça karşılaştığımız kavramlardan birisi de “kitsch” kavramıdır. Sanatçı sıradanlaşmış gündelik yaşamda karşılaştığımız hiçbir özelliği olmayan kitsch nesnelere kendi sanat eserleri içerisinde tekrar dikkat çekmektedir. Tüketime ve sanat nesnelerinin sıradanlaştığı, hızla çoğaldığı ve kolay oluşabildiği günümüz sanatına da ironik bir göndermede bulunan sanatçı; çağdaş sanatın içerik kavramıyla da izleyiciyi yüzleştirmektedir.

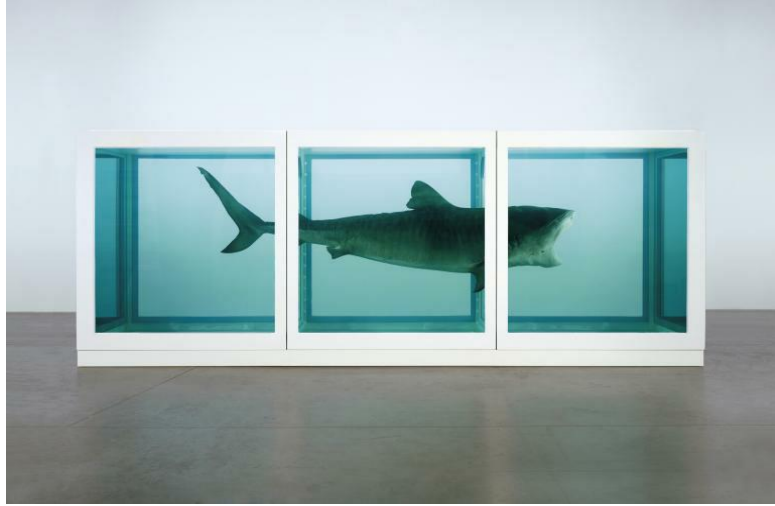
Görsel 6: Jeff Koons, 1955, Şeffaf renk kaplamalı Balon Çiçeği (Macenta) yüksek krom paslanmaz çelik 133 7/8 x 112¼ x 102 3/8 inç. (340 x 285 x 260cm)

Anti-modernist bir tavır olarak değerlendirilebilen postmodernizm, eklektik bir yapıyı barındıran, özgün, üslup, nitelik gibi seçkin nitelikleri olmayan, kitsch, karışık, kaos barındıran eserlerin oluşturduğu, kuralsız bir yapı içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Modernist anlayış ve görüşlerinin çoğuna karşı tavır sergileyen postmodernist olarak niteleyebileceğimiz sanatçılar, modernizmin sanatın metalaşması, sürekli yenilikçilik, geçmişin reddi gibi konularla ilgili eleştirel tavır geliştirmişlerdir (Şahin, 2012, s.92).

Modernizme tepkiyi de içinde barındıran postmodernist eserler sık sık geçmiş sanat eserlerine, üslup ve dönemlerine de atıfta bulunmaktadır. Modernizmin hızla yükselişi, tüketimin artması sanat eserleri aracılığıyla da postmodernizm içerisinde bir eleştiriye dönüşmektedir. Yeniden üretimlerde kolay şekilde elde edilen sanat öğeleri eklektik bir biçimde kurguya dönüşerek izleyiciye mesajlar iletmektedir. Böylece sanat eserinin oluşum şekli de yeniden sorgulanarak ironik bir bakış açısı sergilenmektedir.

Postmodernist işleri ile güncel sanatta önemli yer tutan Damien Hirst ise cam küpler, ölü hayvanlar, su tankları ve kuru kafaları kullandığı kurgusal işlerinde ölüm temasına odaklanmaktadır. Yaşam ve ölüm arasında giden çürüyen bedenler izleyicinin karşısında yer alarak izleyicinin nesne ile olan etkileşimine de olanak sağlamaktadır. Böylece sanat eseri; izleyici ve izleyicinin karşılaştığı nesne arasında kurulan bir bağla yorumlanmasına imkân verilen bir açık yapıta dönüşmektedir.

Görsel 7: Damien Hirst, Yaşayan Birinin Zihninde Ölümün Fiziki İmkânsızlığı, 1991

Damien Hirst eserlerinde noktalar dizisi, kelebekler, sinekler ve renkli çarklar karşımıza çıkmaktadır. Sanatçı genellikle enstalasyonlarında sanat nesnesi olarak fiziki bir canlının üretim nesnesine dönüşüyor olma fikrinden yola çıkmaktadır. Bu fikir izleyiciyi ölümle burun buruna getirerek sanat piyasasında yankı buldu. Kullanılan materyaller, varoluş teması, kurgusallık ve ölçek açısından farklılıklar Damien Hirst eserlerini belirleyici kılan noktalar. Tüketim kültürüne, güncel sanata farklı imgelerle çağrışım yapan sanatçı, popüler sanat ortamında gündem oluşturmaya devam etmektedir.

3. SONUÇ

Sanatın bilindik tanımı postmodernist arayışlar ve uygulamalar sonucunda değişime uğrayarak; resim, fotoğraf ve heykel sanatlarında farklı uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. En önemli değişikliklerden birisi de eserlerde derinliğin ortadan kalkıyor olmasıyla oluşan yüzeysellik. Öte yandan var olan sınırsızlık, üretimin farklı bakış açılarıyla sonuçlanmasına da yol açmaktadır. İzleyici ve sanatçıyı farklı platformlara taşıyan

postmodernizm, geçmişin izleri ve öğeleriyle beslenerek karmaşık bir sentez ortaya koymaktadır. Sanatçıların eserlerinde farklı üretim şekillerinden kolajı, asamblajı, montaj ve enstalasyonları kullandıkları görülmektedir. Kesinlik, sınırlılık ve belirlilik ilkelerine karşı tavır geliştiren postmodernizm, modern sanat akımlarının belirli çerçevede ortaya koydukları kuralların dışına da çıkmaktadır. Eser üretimlerinde postmodernist sanatçılar pastişini kullanarak, geçmişten gelen öğeleri alıntılama ile yeniden üretimlere uyarlamaktadır. Özellikle hazır yapım nesnelerinin sanat nesnelerine dönüşümü, tekrar kurgulanması, anlamlandırılması ve kavramsal olarak biçimlendirilmesi sağlanmaktadır. Geçmiş öğelerden alınan eserlerin parçaları ya da tamamı eklektik olarak yeniden kurgulara dönüşmektedir. Farklı öğelerin seçilerek tekrar bir araya getirilip kurgulanması, mal etme eylemiyle sanat eseri fikrinin alıntılanıp başka eserlerde karşımıza çıkmasını da sağlamaktadır. Genel kullanım diliyle postmodernist sanatçılar; bir eserdeki üretimin ya da fikrin tek bir sanatçıya ait olmaması fikrinden hareket etmektedir. Malzemenin değişimi, üretimi ve yapılandırılmasıyla günümüze ait pek çok kavram mal etme eylemiyle sanat eserlerinin içeriğine misafir olmaktadır. Göç, çevre, cinsiyet, kültüralizm, yeni-medya, politika ve etnisitenin bu kavramlar arasında yer aldığı bulgulanmıştır.

Sanatçıların üretim biçimlerinin zamanın değişen koşul ve şartlarına göre farklılaştığı, dijitalleşen ve yazılım olanaklarıyla desteklenen seri basım tekniklerinin yer aldığı gözlemlenmiştir. Hazır nesneler, fotoğraflar ve kolajlar aracılığıyla, yeniden anlamlandırılan eserlerin ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır. Böylelikle postmodernist eserlerde daha disiplinlerarası bir yaklaşım olduğu da gözlemlenmektedir. Tek tek ayrı olan eserler, birbiri içerisinde olgunlaşarak yeni gerçeklikte var olmaktadır. Fotoğraf sanatı postmodern sanatla birlikte daha da öne çıkarak güncel kalabilmeyi başarmış ve birçok görüntüye rahat ulaşılabilmesi yönünde kolaylık sağlamıştır.

Her şeyin bir kopyası olduğu düşüncesiyle harekete geçen postmodern gerçeklik, önceden var olan gerçekliğin değerini yitirmesi ve mal etme eylemiyle eserlerde yinelenen başka gerçekliklere dönüşmektedir. Farklı disiplinlerde eklektik olan öğeler çoğul bir anlayışla yeni bir gerçeklikte karşımıza çıkmaktadır. Benjamin'in belirttiği eşsiz olan sanat eseri, alıntılama ile yeni bir eserde karşımıza çıkarak tek olmaktan sıyrılmaktadır. İnsan eliyle üretilen nesnelerin, makine ile üretimi sonucunda eşsizliği ve yaratıcılığı kaybolarak, orijinallliği yitirilmektedir. Bu nedenle postmodernizmde mal etme, alıntılama, pastişle ve

farklı sanatçı yaklaşımlarıyla, mesaj ve kodlar içeren bir dil ile karşılaşmaktadır. Baudrillard'ın simülasyon kuramındaki söz ettiği sanat nesneleri kendi gerçekliklerinden sıyrılarak sanal bir gerçeklik oluşturmaktadır. Var olanın benzerliği ile oluşan bu sanal gerçeklikler popülerite ve tüketimin belirleyici öğeleri olarak bizlere yeniden varoluşlarıyla sunulmaktadır.

Postmodernizm temsilcilerinden, Barbara Kruger ve Cindy Sherman kadının her türlü rol ve varlığını yeniden keşfeder. Cindy Sherman'ın kadınların gündelik hallerini ve temsillerini yeniden yorumlayarak, kendini model olarak kullanıp, fotoğrafta etkin özne konumuna getirdiği, toplumdaki cinsiyet ayrımcılığına karşı kadın temsillerini farklı kodlarla belirttiği, eserlerde gizlenen metinlerin alt okumalarını yapmaları için izleyiciye yönlendirdiği görülmektedir. Barbara Kruger'ın ise derinliği az olan metinlerinin çok anlamlılığıyla slogan içeren eserler ürettiği gözlemlenmiştir. Ayrıca zaman içerisinde değişen heykel tanımlamasının en farklı temsillerinin postmodernizm aracılığıyla Damien Hirst, Tony Cragg, Jeff Koons eserlerinde karşımıza çıktığı görülmektedir.

Moderniteye sunulan eleştiri daha disiplinler tavrı geliştiren sanatçılar aracılığıyla geçmiş sanat üsluplarını da içeren bir bakış açısı ile çözümlenmektedir. Bu bağlamda çok anlamlı, çok katmanlı bir söylem diline de sahip olan postmodernizm sık sık geçmişe atıfta bulunmaktadır. Sanatçıların ise yaşadığı toplumda bulundukları mekânla ilişkilendirdikleri sanat yapıtları aracılığıyla bugünü ya da yarını anlamlandırarak, varoluşsal süreçlerini yeniden yapılandırdıkları anlaşılmaktadır. Pop Art'ın hızlı üretim şekliyle, hazır nesnelerin ortaya koyulmasıyla, üslup çeşitliliğinin var olduğu çoğulluk ilkesiyle hareket eden postmodernizm, yönlendirilmiş üslupların aksine özgür bir bakış açısı da sunmaktadır. Tüketim kültürü ve modernite, sanatsal araç ve yöntemlerin değişimiyle birlikte topluma sunulan bir eleştiriye dönüşmektedir.

Kaynakça

- Aksakal, M.A., (2017). *Fotoğraf Bağlamında Modernizmden Postmodernizme Dönüşüm ve Temsil Krizi*. Düzce Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Yayını, Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi > Aralık 2017 > Cilt 02 > Sayı 03 > s: 177-192
- Antmen, A.(2008). *20. Yüzyılda Batı Sanatında Akımlar*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Aral, N. (2018). *Yeniye Ararken: Bir Yirminci Yüzyıl Fenomeni Olarak Sanatta "Kendine Mal Etme" Eylemini Fotoğraf ve Sherrie Levine Üzerinden Okumak*. Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal), 2018, Vol:4, Issue:19, pp:1958-1966.
- Bulduk, B. (2017). *Yeni kavramsalılık: Jeff Koons, Damien Hirst, Sherrie Levine, Cindy Sherman*. Ulakbilge, 2017, Cilt 5, Sayı 18, Volume 5, Issue 18
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Erkan Güray, E. (2017). *Cindy Sherman'ın Fotoğraflarında Gerçeklik Algısı*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2017, 7 (1), 395-412.
- Foster, H.(2009). *Gerçeğin Geri Dönüşü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gompertz, W. (2015). *Pardon Neye Bakmıştınız?* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2005). *Sanatsal Gerçeklikler, Olgular ve Öteleri*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Pooke, G., Whitnam, G. (2011). *Sanatı Anlamak*.(T. Göbekçin, Çev.). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Sözen, M., Tanyeli, U.(2001). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şahin, H.(2012). *Postmodern Sanat*. İdil Sanat Dergisi, Cilt 1, Sayı 5 / Volume 1, Number 5.

Görsel Kaynakça

- Görsel 1:** Kaynak: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/sherman-untitled-film-still-53-p11519>(Erişim Tarihi: 12.12.2019)
- Görsel 2:** Kaynak: http://www.artnet.com/artists/cindy-sherman/untitled-434-a-cODUjWbU_xHgTZ86y4025Q2 (Erişim Tarihi: 15.11.2019)
- Görsel 3:** Kaynak: <https://www.artnews.com/feature/barbara-kruger-art-exhibitions-1202696145/> (Erişim Tarihi: 25.12.2020)
- Görsel 4:** <http://www.artnet.com/artists/sherrie-levine/fountain-after-marcel-duchamp-KsyARBUR4Wk8knKKvBjtJg2>(Erişim Tarihi: 21.04.2020)
- Görsel 5:** Kaynak: <http://artlog.art50.net/tr/50-acik-alan-heykeli/puppy-jeff-koons/> (Erişim Tarihi: 15.11.2019)

Görsel 6: Kaynak: <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/jeff-koons-b-1955-balloon-flower-5101408-details.aspx> (Erişim Tarihi: 21.04.2020)

Görsel 7: Kaynak: <http://www.damienhirst.com/the-physical-impossibility-of> (Erişim Tarihi: 29.04.2020)